

Moć i kontramoguć u umreženom društvu

Manuel Kastels, *Moć komunikacija*, Clio, Beograd 2014

Osobito je zadovoljstvo, zahvaljujući izdavačkoj kući Clio, prikazati knjigu Manuela Kastelsa *Moć komunikacija*, svakako najznačajnije njegovo delo još od čuvene trotomne studije *Informaciono doba*, objavljene sredinom 90-ih godina XX veka. Ipak, poseban je izazov jednu ovako obimnu studiju prikazati na samo nekoliko strana teksta. Tim pre što se kroz knjigu *Moć komunikacija* analizira veliki broj raznovrsnih procesa, koji svaki za sebe predstavljaju po jednu zasebnu celinu. Ovo je i razlog zbog koga je teško precizno odrediti kom naučnom domenu pripada ovako kompleksna analiza. Najpravednije bi bilo reći da je ovde reč o široko postavljenoj i znalački vođenoj interdisciplinarnoj

studiji koja počiva na sociološko-komunikološko-politikološkoj osnovi, ali pritom ne treba zanemariti ni njene tehnološke, psihološke, kulturološke i ekonomske aspekte.

Knjiga *Moć komunikacija* sastoji se, pored uvoda i zaključka, iz pet osnovnih poglavlja. U prva tri poglavlja postavlja se pojmovno-teorijska osnova za proučavanje moći u umreženom globalnom društvu, dok se četvrto i peto poglavlje oslanjaju na analitičko-empirijsku analizu na prethodno uspostavljenoj teorijskoj osnovi. Iako se Kastelsova studija račva u više pravaca, i na makro i na mikro nivou analize, reč je o veoma koherentnoj i znalački vođenoj analizi gde je teorija čvrsto povezana

sa konkretnim fenomenima koji se proučavaju.

Za razliku od prethodnih knjiga, Kastels otvara knjigu *Moć komunikacija* u ličnom maniru, autobiografskom crticom iz perioda kada je kao idealistički nastrojen student pokušavao da pruži svoj skromni doprinos borbi protiv diktatorskog Frankovog režima u rodnoj Španiji. Ovo iskustvo je bilo važno za njegovo intuitivno poimanje moći koje je mnogo godina kasnije pretočio u novu, komunikacionu, teoriju moći. Kastels kaže da je još tada naslutio ono u šta i danas veruje „da se moć zasniva na kontroli informacija i komunikacije, bilo da je u pitanju moć na makronivou, poput moći koju poseduju države i medijske korporacije, ili moć na mikronivou koja je u rukama organizacija bilo koje vrste“ (str. 23). U skladu sa tim shvatanjem, Kastels sažima osnovnu temu svoje knjige u pitanje: „Zašto, kako i ko stvara odnose moći i sprovodi ih u delo upravljajući procesima komunikacije, i na koji način ove odnose moći mogu da menjaju društveni akteri kojima je cilj da, ostvarivanjem uticaja na javni um, podstaknu društvene promene“ (str. 24). Dajući odmah potom naznaku u kom pravcu će teći njegovo traganje za odgovorom, Kastels polazi od hipoteze da: „najosnovniji oblik moći leži u sposobnosti da se oblikuje ljudski um“ (str. 24). Iako bi se moglo primetiti da je ovako postavljena hipoteza već dobro poznata i široko razrađivana u delima brojnih autora, ono što je novo jeste to „...da se proces formiranja i upotrebe odnosa moći suštinski promenio u novom organizacionom i tehnološkom kontekstu, stvorenom razvojem globalnih digitalnih mreža komunikacije koje predstavljaju

fundamentalni sistem za obradu simbola u vremenu u kojem živimo“ (str. 25).

Prvo poglavlje knjige *Moći komunikacija*, Kastels posvećuje definisanju osnovnih teorijskih pojmova kao što su *moć, izvori moći, mreža, globalno umreženo društvo, vrednost u mrežama*, itd. Idući dobrim delom Veberovim stopama, Kastels definiše moć kao: „*relacioni kapacitet koji društvenom akteru pruža mogućnost da asimetrično utiče na odluke drugih društvenih aktera na način koji odgovara njegovoj sopstvenoj volji, interesima i vrednostima*“ (str. 31). Pozivajući se na klasična shvatanja moći Vebera a potom Habermasa, Fukoa, Parsonsa i drugih, Kastels ističe da su *nasilje i diskurs* dva glavna mehanizma formiranja moći. Ipak, i to će Kastels mnogo puta u ovoj knjizi ponoviti, ova dva mehanizma nemaju podjednaku ulogu, budući da iako je sila u osnovi svake moći, njenu presudnu komponentu čini mogućnost da se uobličiti mišljenje ljudi.

Kastels identifikuje četiri osnovna tipa moći u savremenom umreženom društvu: 1. *Moć umrežavanja*; 2. *Moć mreže*; 3. *Umreženu moć* i 4. *Moć stvaranja mreže*. Ova potonja, predstavlja najvažniji oblik moći u umreženom društvu, uspostavljajući se kroz dva osnovna mehanizma: *programiranje mreža* i *preusmeravanje* tokova komunikacije između njih. Programiranje predstavlja kontrolu, ili uticaj na komunikacione mreže, odnosno sposobnost da se stvori efikasan proces komunikacije i ubeđivanja koji favorizuje projekte onih koji su programeri u mreži, dok preusmeravanje nastaje kao posledica kontrole zajedničkih tačaka između

različitih strateških mreža. Programeri i preusmerivači nisu pojedinci već društveni akteri i mreže aktera koji, zbog svog položaja u društvenoj strukturi, poseduju *moć koja proizvodi mreže*, dakle najviši oblik moći u umreženom društvu.

Međutim, tamo gde postoji moć uvek postoji i *kontramoć*, koja funkcioniše na osnovu istih mehanizma koji čine moć u umreženom društvu: (re)programiranjem mreža i (re)usmeravanjem ili opstruiranjem komunikacije između mreža. Različiti društveni akteri preko svojih projekata otpora teže da uvedu nove instrukcije i nove kodove u programe mreža, odnosno preseku tokove komunikacije između mreža. Dominacija i otpor dominaciji menjaju se prema specifičnoj društvenoj strukturi iz koje potiču i koju mogu da modifikuju svojim aktivnostima. Kastels vidi ovu dinamiku dominacije i otpora dominaciji, koji počivaju na umreženim informacijama i umreženim strategijama odbrane i napada, kao centralnu karakteristiku umreženog društva, što predstavlja onu istu dinamiku na kojoj je sazdano i industrijsko društvo (str. 76).

U drugom poglavlju Kastels razvija pojmovni aparat za drugi ključan element svoje teorijske postavke, koji je povezan sa razumevanjem procesa komunikacije u globalnom umreženom društvu. U skladu sa svojim pristupom postavlja široku analizu transformacije komunikacija kao posledica IKT revolucije koja se dešava proteklih nekoliko decenija. Međutim, ovo je samo jedan u nizu procesa koji transformišu komunikacije, tako da se Kastelsu ne može prigovoriti na tehnodeterminizmu, iako je takvih optužbi na njegov račun bilo

u prošlosti.¹ Ostali veliki procesi ogledaju se u poslovnoj i regulatornoj transformaciji masovnih medija, kao i u transformaciji kulture u globalizacijskim procesima. Sve to je prožeto odnosima moći koji određuju sve pomenute transformacije.

Najvažnija posledica tih procesa jeste nastanak fenomena, kako je Kastels naziva, *masovne samokomunikacije*. Iako, je ovaj aspekt komunikacije prepoznat već sa počecima širenja interneta, Kastels ga ne definiše samo komunikološki kroz prizmu interaktivnosti već i delatno, kao čin *autonomne* komunikacije. On zapaža da je masovna samokomunikacija *samokreirana* u pogledu sadržaja, *samousmerena* kada je reč o emitovanju, i *samoizabrana* u prijemu, od mnogih koji komuniciraju sa mnogima, čime dovodi do rađanja *autonomije* bez predsedana za subjekte komunikacije ali i izazovima toj autonomiji od strane medijskih konglomerata i državnih regulatora (str. 100).

Jedan od ključnih elemenata procesa višeslojne transformacije komunikacija čini njihova kulturna dimenzija. Ovde Kastels uočava dva para kontradiktornih (ali ne i nekompatibilnih) trendova: paralelni razvoj globalne kulture i kultura sa višestrukim identitetom, te istovremeni porast individualizma i komunalizma kao dvaju suprotstavljenih, a opet jednako moćnih, kulturnih obrazaca koji karakterišu svet u kome živimo.

U trećem poglavlju analiza sa struktura prelazi na nivo akcije što, po Kastelsovim rečima, čini ključni

1 van Dijk, Jan A.G.M. (1999) "The One-dimensional Network Society of Manuel Castells", *New Media & Society*, knj. 1, br. 1, str. 127-138

analitički transfer u knjizi. Ovo poglavlje će posebno biti zanimljivo kognitivnim naučnicima, pre svega psiholozima, kao i teoretičarima političke komunikacije budući da se na ovom mestu autor bavi kognitivnim aspektima u procesu kreiranja značenja u ljudskom umu, da bi se nakon toga usredsredio na to kako se različite predstave komunikacijom ili, konkretnije, medijskom manipulacijom utiskuju u individualni i kolektivni um. Jedna od osnovnih svrha ovog poglavlja jeste i Kastelsova želja da napravi otklon od teorija racionalnog izbora, pokazujući da se obrada informacija, pa i postupci u skladu sa tim, odvijaju na osnovu emotivnih, dakle iracionalnih, mehanizama, ili Kastelsovim rečima: „...racionalna analiza procesa donošenja odluka počinje prepoznavanjem ograničenja racionalnosti u toku tog procesa“ (str. 233). Drugim rečima, aktiviranjem mreža asocijacija između događaja i mentalnih slika u procesu komunikacije, stvaranje moći funkcioniše u višeslojnoj dinamici u kojoj način na koji osećamo strukturiše način na koji mislimo, a na kraju i način na koji delamo.

Jednu od najvažnijih uloga u uokviravanju (*framing*) našeg javnog uma igraju mediji koji čine glavni izvor socijalizovane komunikacije. Kastels zapaža da se tehnike medijskog uokviravanja posebno koriste u političkim kampanjama. Budući da se svest ljudi oblikuje kroz njihovo iskustvo, političko reklamiranje i političke kampanje teže da povežu određene slike s posebnim iskustvima kako bi se aktivirale ili deaktivirale metafore koje će verovatno motivisati podršku određenom političkom akteru. Građani donose odluke tako što rešavaju konflikte (često nesvesne) između svog emocionalnog stanja (onoga kako se

osećaju) i njihovog kognitivnog stanja (onoga što znaju). Kako Kastels navodi, kada se konflikt između kognicije i emocija zaoštri ljudi veruju u ono što žele da veruju.

U četvrtom poglavlju Kastels prelazi na teren konkretne analize učinka onoga što naziva medijskom politikom, često oličene u banalizovanju političkog života i njegovog svođenja na politiku skandala, što se ogleda u delegitimizaciji liberalno-demokratskog političkog sistema. Kastels ističe da medijska politika počiva na zabavnom, da ne kažemo banalizovanom, prikazivanju vesti (*infotainment*), odnosno na onome što je privlačno javnosti i što povećava gledanost, prihode, uticaj i profesionalno postignuće za novinare i voditelje emisija. Zbog toga je jedan od najvažnijih segmenata medijske politike - *politika skandala*. Skandali su oduvek bili važan pratilac političkog života, ali sa razvojem masovnih medija i interneta politika skandala poprima razornu moć. Kastels uočava dve osnovne posledice politike skandala: sve veći broj velikih političkih promena širom sveta direktno se povezuje sa posledicama skandala, kao i to da zbog preovladavanja politike skandala, dolazi do nepoverenja i nezadovoljstva građana spram političkih institucija, što doprinosi globalnoj krizi političkog legitimiteta. Međutim, Kastels pokazuje da ovo ne dovodi nužno do povlačenja iz političkog života već da se građani organizuju na druge načine sa željom da ostvare svoje interese, odnosno da zaštite svoja prava.

U poslednjem, petom poglavlju, Kastels obrađuje procese društvene promene u novom javnom prostoru razmatrajući društvene pokrete i politiku bunta. On ističe da društveni pokreti, iako se mogu preklopiti,

nisu isto što i politika bunta, jer u osnovi društvenih pokreta stoji želja za postizanjem promene kulture (odnosno vrednosti), dok politiku bunta karakterišu procesi čiji je cilj politička promena (institucionalna promena). Politika bunta deluje tako što usmerava tranziciju između kulturne promene i političke promene inkorporiranjem subjekata koji su mobilisani zarad kulturne ili političke promene u politički sistem čiji je pre toga, iz različitih razloga, nisu bili deo. Nakon definisanja ova dva obrasca društveno-političkog aktivizma, Kastels prelazi na njihovu empirijsku verifikaciju u četiri studije slučaja.

Cilj analize koju je Kastels predočio u ovom poglavlju jeste da se pokaže kako su se stekli uslovi za potencijalnu sinergiju između porasta masovne samokomunikacije i kapaciteta građanskih društava širom sveta za autonomno oblikovanje procesa društvene promene (str. 353). Budući da proces društvene promene zahteva reprogramiranje mreža, u smislu kulturnih kodova, te društvenih i političkih vrednosti i interesa koje oni obezbeđuju, usled razvoja masovne samokomunikacije društveni pokreti i politika bunta imaju mogućnost da se infiltriraju u ove mreže kroz različite kanale. Korišćenjem horizontalnih komunikacionih mreža i tradicionalnih medija radi odašiljanja svojih poruka, nosioci društvenih pokreta i politike bunta povećali su svoje šanse za sprovedene društvenih i političkih promena. Iako ne umanjuje značaj tradicionalnih masovnih medija, Kastels u petom poglavlju pokazuje pravu snagu novih komunikacionih tehnologija baziranih na internetu kao osnovi za delovanje prakse umrežavanja novog

tipa aktivizma. Upotreba interneta za društveni i politički aktivizam, zapaža Kastels, nadilazi njegovu instrumentalnu ulogu kao sredstva koordinacije akcija i postaje ključna zato što funkcioniše na tri različita nivoa: strategijskom, organizacionom i normativnom, što Kastels, u studijama slučaja, ilustruje brojnim primerima.

Ovde valja dodati još i to da u ovom poglavlju dolazi do izražaja jedna od ključnih karakteristika Kastelsovog naučnog pristupa, koji se ogleda ne samo u jasnoj povezanosti teorije i aktuelnih događaja i procesa već i u njegovoj sposobnosti da anticipira predstojeće događaje i procese. Kroz ovo poglavlje, Kastels praktično predviđa moć i snagu na internetu baziranog društveno-političkog aktivizma u vreme dok se još nisu desile revolucije u arapskim zemljama (tzv. arapsko proleće) niti široki antivladini pokreti u zapadnim zemljama (npr. Occupy Wall Street), gde su nove komunikacione tehnologije odigrale veliku ulogu u procesu širenja informacija, mobilisanju i regrutaciji učesnika, i organizovanja protesnih zbivanja. Pored toga, poslednjih godina svedoci smo bujanja i institucionalizacije onoga što bi Kastels nazvao politikom bunta, na levisi oličenog u izbornoj pobedi Sirize u Grčkoj 2015. godine, te sve većoj snazi Podemosa u Španiji ili iznenadnog bljeska desničarskog pokreta Pet Zvezdica na izborima u Italiji 2013. godine. Politika bunta, odnosno pobuna protiv konvencionalnog shvatanja i vođenja politike, odnosno njene zloupotrebe, kao i intenzivna primeni novih tehnologija masovnog samokomuniciranja jeste ono što veže ove političke organizacije, iako se nalaze na različitim krajevima političkog spektra.

Zaključujući možemo konstatovati da knjiga *Moć komunikacija* predstavlja još jedno u nizu Kastelsovih kapitalnih dela kojim se, kako on sam sugerije čitaocu, udaraju temelji nove komunikacione teorije moći. Prirodno je da jedna ovako obimna studija otvara mnogo pitanja i ne nudi (dovoljno ubedljive) odgovore na svako od njih. Međutim, ostavljajući po strani kompleksnu teoriju i oštrouman analitički pristup turbulentnoj stvarnosti koja nas okružuje, utisak je da se, ma koliko Kastels želeo da piše vođen kredom vrednosne neutralnosti, u mnogim rečenicama knjige *Moć komunikacija* oseća idealizam onog mladića s početka knjige koji je, probijajući medijsku blokadu deljenjem letaka, pokušavao da naudi Frankovom režimu. Kastels je zaista optimističan kada govori o kapacitetima za autonomnu građansku akciju, odnosno o mogućnostima za aktiviranje kontramoci, polazući velike nade u nove tehnologije koje će omogućiti da se ova akcija sprovede mnogo ambicioznije nego ikada pre i uzdrma tle sve odnarođenije predstavničke demokratije, s jedne strane, i oduvek odnarođenih diktatorskih režima, s druge strane. Zbog toga, ključno pitanje koje se provlači kroz ovu studiju i koje će samo po sebi iznova izazivati najviše polemike jeste ono koje se odnosi na izvore i nosioce moći u savremenom društvu. Kastels je tu jasan, *moć počiva u mrežama* a ne na pojedincima ili raznim elitama. On eksplicitno kaže da „ono što smatra(m) istinski apstraktnim i neproverljivim jeste moć kapitalističke klase, vojnoindustrijskog kompleksa i elite moći“, te da „...svako uopšteno izjašnjavanje o izvoru moći više je stvar uverenja nego sredstvo istraživanja“

(str. 493). Zbog toga, Kastels ne identifikuje konkretne društvene aktere koji su nosioci moći već smatra da su to uvek mreže aktera koji moć ispoljavaju u odgovarajućim oblastima uticaja preko mreža koje stvaraju radi ostvarivanja sopstvenih interesa. Ovde se, pre svega, izdvajaju metamreže globalnih finansijskih tokova kao i globalne multimedijске mreže. Ali ni ove metamreže nemaju potpunu moć jer zavise od drugih velikih mreža, kao što su politička mreža, mreža kulturne proizvodnje, vojna mreža, globalna kriminalna mreža i globalna mreža proizvodnje i primene nauke, tehnologije i upravljanja znanjem. Sve one imaju zajednički interes: da kontrolišu kapacitet za definisanje pravila i normi ponašanja kroz politički sistem koji korespondira njihovim vrednostima i interesima. Zbog toga, se ove mreže moći pletu oko države, a politički sistem igra bazičnu ulogu u sveukupnom umrežavanju moći. Ipak, kako se moć prvenstveno ispoljava stvaranjem značenja u ljudskom umu, onda komunikacione mreže postaju ključne u procesu stvaranja moći dok sposobnost preusmeravanja tokova između mreža postaje osnovni izvor moći. Prvo su tu ulogu vršile države, danas su u igri i moćne medijske korporacije i njihovi vlasnici ali, ko zna, sutra, zahvaljujući novim komunikacionim tehnologijama, možda i sami građani, aktiviranjem kontramoci. Kastels istinski veruje, i pokušava da to ilustruje brojnim primerima, kako se kroz društveni aktivizam i politiku bunta društveni i politički sistem suštinski može izmeniti, odnosno reprogramirati. Jedan od osnovnih mehanizama za generisanje kontramoci leži u mogućnosti masovne samokomunikacije za

koju Kastels veruje da počiva na sve većoj autonomiji korisnika novih komunikacionih tehnologija. Međutim, iako je nesporno je da su ove tehnologije doprinele razvoju novog obrasca komunikacije, po našem sudu, upitna je autonomija na kojoj on počiva. Tačno je, korisnici sada mogu sami kreirati i deliti vesti, kao i što mogu tražiti alternativne izvore informisanja. Ali, koliko se ljudi odnosi proaktivno kada je kreiranje ili prenošenje informacija u pitanju, koliko njih zaista posećuje alternativne izvore informisanja (poput indymedia)? Uostalom, sam Kastels navodi da sajтови tradicionalnih medija poput BBC-ja i dalje ostaju osnovni izvori informisanja na internetu (str. 237). Takođe je tačno da ljudi koriste *online* platforme za društveno umrežavanje kako bi međusobno komunicirali ili organizovali proteste, ali te platforme, zauzvrat, ukidaju slobodu izbora, trgujući privatnošću tih ljudi. Od kreiranja potrošačkih, odnosno životnih navika, što je bila uloga tradicionalnih medija, došli smo do njihovog praćenja i analiziranja, i usmeravanja u realnom vremenu. Na stranu to što se većina ovih *online* platformi, odnosno njihovih centrala nalazi u SAD, što govori o velikoj centralizaciji globalne komunikacione mreže. Nadalje, iako Kastels polaže mnogo vere u sposobnost ljudi da kreativno koriste nove tehnologije, on ništa ne govori o njihovim veštinama. Nesporno je da će u narednom godinama informatičke veštine, a ne pristup IKT, biti osnovna vododelnica digitalnog jaza, veštine kojima danas barata mali broj ljudi. Recimo, tek se u promilima mogu identifikovati pojedinci koji upotrebljavaju besplatne softvere koji omogućavaju anonimnu

upotrebu interneta poput TOR-a. I na kraju, najvažnije pitanje u vezi sa autonomijom jeste koliko je danas internet oruđe u rukama vlasti a ne samo građana. Ovo je možda i ključno pitanje na koje Kastels ne nudi odgovor. Doista je začuđujuće da, pošto je pokazao u kolikoj se meri manipulise tradicionalnim medijima, Kastels tako malo pažnje poklanja nezabeleženom nadziranju koje se sprovodi nad korisnicima interneta. Iako se prilikom definisanja moći poziva na Fukoa i njegovu knjigu *Nadzirati i kažnjavati* (Prosveta, Beograd, 1997), šteta je što Kastels propušta da pomene i Fukoovu analizu *doktrine panopticisma*, koja se zabrinjavajuće dobro uklapa koncept kontrole i nadgledanja kojem su danas građani izloženi. Dokazi koji pristižu svakog dana, pomenimo samo Edvarda Snoudena, najbolje govore o tome. Imajući sve ovo u vidu, postavlja se pitanje da li nove tehnologije komuniciranja postaju Damoklov mač koji visi nad glavama, naizgled, slobodnih građana. Da, oni zaista po prvi put imaju moć da kontrolišu tokove komunikacije ali se, istovremeno, svaki njihov pokret nadgleda i analizira, da bi se moglo predvideti i sprečiti svako njihovo potencijalno, po vlastodršce, štetno delovanje. Naravno, suviše je malo vremena prošlo od kada su nove komunikacione tehnologije postale integralni deo našeg života da bi se mogao dati konačan sud o njihovom kapacitetu za generisanje kontramoci. Još jednom, budućnost će pružiti odgovore na ova pitanja, a sposobnost naučno utemeljene anticipacije predstojećih društvenih procesa jeste jedan od ključnih faktora koji razdvaja besmrtno od ostalih sociologa.

Dalibor Petrović